

Лариса Понедельник (Луцьк)

Політика радянського режиму на західноукраїнських землях у культурній сфері (вересень 1939 – 1941 рр.)

Процес радянізації на західноукраїнських землях у культурній сфері мав складний і суперечливий характер. До цього спричиняли зміни в галузі освіти і науки, збільшення кількості культурно-освітніх закладів та установ. Проте одним з основних аспектів даного явища було те, що тоталітарний режим розглядав культуру як один з найважливіших ідеологічних засобів зміцнення комуністичної системи, а це, в свою чергу, спричинило неприродну одноманітність у духовній сфері, призвело до значних втрат попередніх культурних надбань.

Насамперед до сфери гуманітарної політики нової влади на даній території потрапила освіта. За даними «Доповідної записки Наркомату освіти УРСР ЦК(б)У і Раднаркому УРСР про систему шкіл у Західній Україні» наводились факти, що на території Західної України існували народні школи. За мовами навчання: українські – 139, польські – 2731, польсько-українські – 2198, німецькі – 79, польсько-німецькі – 7, єврейські – 1.

У цих народних школах відповідно навчалось 819 233 учні. За національністю: українців – 510 тис., поляків – 250 тис., євреїв – 70 тис., німців – 4207.

У шкільній освіті працювало 14 203 вчителі. З них поляків – 10 125, українців – 2477, німців – 95, євреїв – 17¹.

¹ Культурне життя в Україні: Західні землі: 36. док. та матеріалів, 1939–1953. – Т. 1. – К., 1995 (далі – Культурне життя в Україні). – С. 52–53.

Загалом на західноукраїнських землях панували неписьменність та малописьменність. До цих категорій належали і дорослі, і діти. Лише на Волині на осінь 1939 р. було 316 тис. неписьменного та 160 тис. малописьменного дорослого населення². У Луцьку було виявлено 1193 неписьменних і 1339 малописьменних громадян³. Таким чином, перед владою стояло завдання розширити мережу українських шкіл, а також підготувати для них кваліфіковані кадри. І вже на Львівщині 1940 р. до навчання було залучено 36,5 тис. осіб (28%). На Волині було відкрито 728 шкіл⁴. До цієї кампанії залучалися профспілки, комсомольські організації, військові, добровільні інструктори (культармійці). Разом з тим, велика кількість виділених на освіту коштів давала можливість проводити більшу частину роботи фаховим учителям, що в свою чергу підвищувало якість навчання.

Восени 1939 р. працювало 138 гімназій і ліцеїв, з них польських – 106, українських – 20, єврейських – 10, німецьких – 2. В них навчалось 41 390 учнів. Серед них 7495 українців, 8638 євреїв і 759 учнів інших національностей. І тільки 18,1% українців набували освіти в гімназіях та ліцеях.

Основними напрямками нової влади в освітній галузі були деполонізація освіти і приведення її у відповідність до радянської системи освіти, що утвердилась у СРСР. Протягом міжвоєнного двадцятиріччя польські власті вели безперервний наступ на українські школи, головним чином шляхом їх перетворення на утраквістичні.

Щодо реорганізації шкільництва, то радянська влада ставила перед собою завдання створити єдину систему шкіл народної освіти. Це і безкоштовне і обов'язкове навчання (початкова освіта на селі і середня семирічна в місті), причому рідною мовою: українською, польською, єврейською, російською; і переведення народної школи 1-го ступеня в початкову школу з 4-річним навчанням, народних шкіл 2-го і 3-го ступенів у неповні середні семирічні школи, загальноосвітні школи з ліцеями в середні школи з десятима класами⁵. Результати цієї роботи були значними. Вже в 1940–1941 рр. було відкрито 1024 початкові і середні школи, тоді як у 1938–1939 рр. їх було 814. Кількість учнів зросла на 74 тис.

² Історія Волині: 3 найдавніших часів до наших днів. – Львів, 1988 (*далі* – Історія Волині). – С. 115.

³ Михайлюк О., Кічий І. Історія Луцька. – Львів, 1991. – С. 124.

⁴ Історія Волині. – С. 116.

⁵ Культурне життя в Україні. – С. 55.

і досягла 227 525. На 911 збільшилася кількість українських шкіл. Якщо розглядати Волинь, то тут 1940 р. нараховувалось 1179 шкіл, з них українських – 1000⁶.

Поступово здійснювався перехід на нові радянські підручники. В січні 1940 р. до західних областей надійшло 7 млн підручників. Такий тираж був можливий завдяки поліграфічним підприємствам Радянської України. Польські ж посібники створювались авторськими колективами або перекладались з російських⁷.

Як уже зазначалось вище, одним із ключових завдань реорганізації шкільної освіти було забезпечення шкіл вчителями. Для освоєння педагогами ідеологічних постулатів марксизму-ленінізму організовувались курси. Влітку 1940 р. перепідготовку пройшли 5841 вчитель початкових шкіл, 3072 – старших класів, 768 директорів і завучів шкіл⁸.

Особливо гостро відчувався кадровий дефіцит у Волинській та Львівській областях. Якщо в першій для організації навчального процесу не вистачало 1800 учителів, то в другій – 2042 вчителі. Для того, щоб вирішити таку проблему, Наркомат освіти УРСР намагався реорганізувати педагогічні ліцеї в учительські інститути, семінарії та гімназії в педагогічні школи. Саме 15 квітня 1940 р. був заснований Луцький учительський інститут, навчання в якому тривало два роки. 135 студентів 1-го курсу відділення української мови і літератури, російської мови і літератури, фізико-математичного і природничо-географічного відділень готувались стати учителями в школах. Першим ректором учительського інституту був призначений І. Сокур⁹.

Молодь, особливо «українська і єврейська, – як зазначав після поїздки по Західній Україні 1939 р. письменник П. Павленко, – з великим ентузіазмом сприйняла ці перетворення»¹⁰. Проте між радянською традицією виховання і усталеною традиційною виникали суперечності, ускладнювалися стосунки між педагогами та школярами, професорами і студентами. Необхідно зауважити, що при доборі учительських кадрів на західно-

⁶ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30–50-ті роки ХХ століття. – Луцьк, 1995. – С. 140.

⁷ Кошарний І. У сузір'ях соціалістичної культури: Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР, 1939–1958. – Львів, 1975. – С. 19.

⁸ Ковалюк В. Зазн. праця. – С. 4.

⁹ Лановик Б., Матисякевич З. Історія господарства: Україна і світ. – К., 1995. – С. 124.

¹⁰ Варецький В. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР (довоєнний період). – К., 1961. – С. 274.

українських землях до уваги брали не фахову підготовку, а політичну благонадійність кожного з них. Мілена Рудницька у книжці «Західна Україна під большевиками» згадує, що учні львівських шкіл були ерудованішими, ніж директори шкіл або вчителі з Наддніпрянської України¹¹.

Перебудовчі процеси відбувались і в галузі вищої освіти. Зросла загальна кількість вишів. У Львові на той час функціонували університет, політехнікум, торгівельна та ветеринарна академії. Але викладання предметів у них велось переважно польською мовою. Та й серед студентів в основному були поляки (77,9%). Українців серед них було 12,9%, євреїв – 6,7%. На державне утримання було переведено Львівський державний університет, де студенти навчалися на історичному, філологічному, юридичному, фізико-математичному і біологічному факультетах. Самостійним вищим медичним закладом став медичний факультет університету, що відійшов у підпорядкування Наркомздоров'я СРСР. Львівський політехнікум було реорганізовано в політехнічний інститут, а ветеринарний інститут – колишня ветеринарна академія – перейшов у підпорядкування Наркомрадгоспів СРСР.

На перший курс Львівського державного університету 1940 р. було прийнято близько 1320 студентів, серед яких майже 50% становили українці. Молодь з тих соціальних і національних груп, представники якої раніше перебували в нерівноправному становищі, отримала переваги при вступі до вишів. На кафедри повернулись українські вчені, які були позбавлені права викладати. Проте навчальний процес повністю підпорядковувався контролю державно-партійних органів і відповідав ідеології радянської системи. Через те школи і виши перетворювались на осередки ідеологічної обробки молоді, їй нав'язувались нові радянські партійно-класові цінності та пріоритети. «Класова свідомість» деяких молодих «революціонерів», які дозволяли собі шантажувати своїх учителів звинуваченнями в консерватизмі, цінувалась більше за сумлінність у навчанні. Помітними стали й ознаки русифікації: відкривались російські школи, запроваджувалось обов'язкове вивчення російської мови. Поряд з курсами української мови для польськомовних викладачів навчальних закладів організовувались курси російської для всього викладацького складу. Українізація не була самоціллю для радянської влади. Неодноразово радянське керівництво закидало українцям націоналізм і контрреволюцію лише за вживання місцевих діалектів.

¹¹ *Корнієць Л.* Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР. – К., 1950. – С. 161.

Процес так званої «советізації» з кожним днем поглиблювався. Незважаючи на те, що республіканськими та місцевими партійно-радянськими органами було ухвалено десятки постанов, що стосувались питань культури, культурні заклади мали виконувати роль ідеологічних центрів з комуністичного виховання трудящих, зокрема, агітаційно-політичної, інтернаціональної і військово-оборонної роботи.

Рішенням президії АН УРСР з 13 по 21 листопада 1939 р. на Західну Україну було направлено науковців для ознайомлення «зі станом науково-дослідчих організацій Західної України, з науковим товариством імені Шевченка, з науково-дослідчою роботою в галузі геологічних наук, генетики тощо». А вже 9 грудня того ж року після ознайомлення з інформацією академіка О. Палладіна на засіданні Президії Академії наук України було винесено ухвалу: «Вважати перехід Наукового Товариства ім. Шевченка ві Львові в існуючому стані до АН УРСР недоцільним»¹². Тут же було прийняте й інше рішення: «Згідно з постановою Загальних зборів АН УРСР від 3.XII ц.р. про поновлення в званні дійсних членів АН УРСР Студинського К. Й., Щурата В. Г., Возняка М. С. і Колесси Ф. М. ввести цих академіків до штатів Академії наук з 1.XII ц.р.; просити Раду Народних Комісарів УРСР відповідно збільшити кількість дійсних членів АН УРСР»¹³.

Таким чином майже всі відомі українські науковці отримали можливість викладати у вищій школі. Проректором і деканом філологічного факультету Львівського університету був призначений академік К. Студинський. М. Возняк, І. Свенцицький, Ф. Колесса, В. Щурат стали професорами цього університету. 1939 р. І. Крип'якевича було призначено виконуючим обов'язки професора й завідувачем кафедри історії України. 1940 р. йому було присуджено без захисту, на підставі друкованих праць ступінь доктора історичних наук і затверджено у званні професора. На той час у Львівському торгівельно-економічному інституті працював на посаді професора син І. Франка, депутат Верховної ради УРСР П. Франко.

14 січня 1940 р. надзвичайними зборами Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) було прийнято ухвалу про ліквідацію товариства. При НТШ існувала бібліотека, яка нараховувала близько 300 тис. примірників. Серед них рукописи і стародруки XIV–XIX ст., листи пись-

¹² Рубльов О., Чеченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки). – К., 1994. – С. 198.

¹³ Там само.

менників і культурних діячів, збірки українських друкованих творів. Усі ці надбання (разом з книгозбірнями «Оссолінеуму» та Народного дому) було передано до львівської філії бібліотеки АН УРСР. Велику ж кількість унікальних культурних цінностей бібліотеки було забрано з неї і знищено¹⁴.

Нова політика в галузі культури й освіти вселила в душі окремих представників західноукраїнської творчої інтелігенції надію і віру в світле майбутнє. З приходом радянської влади на терени західних областей соціалістичний лад став суспільним ідеалом для письменників Я. Галана, С. Тудора, П. Козланюка, О. Гаврилюка, В. Бобинського. У своїх творах вони змальовували радісну зустріч трудящих мас Західної України з героїчною Червоною армією, нове життя, яке починає будуватись на теренах Західної України. «Хочемо працювати віддано, – писали у своєму зверненні до митців Радянської України письменники, – чесно, безблудно. Віддаємо весь хист, увесь наш талант, цілу енергію, всі наші творчі сили на службу Радянській Україні...»

І тут же активну діяльність у західноукраїнських областях розгорнула Спілка радянських письменників України (СРПУ), одним з основних завдань якої була ретельна перевірка львівських майстрів пера – українців, поляків, євреїв, щоб виявити їхню придатність для художньої пропаганди ідеалів радянського режиму. На чолі організаційного комітету у Львові, який був утворений 20 жовтня 1939 р., стояв київський письменник Петро Панч. Одним із найважливіших завдань оргкомітету стала організація ідеологічного навчання письменників. СРПУ здійснювала контроль за вивченням «Короткого курсу історії ВКП(б)», яке проводилось серед усіх верств населення Західної України.

За підрахунками І. Кошарного у 1939–1940 рр. львівські діячі опублікували понад 125 віршів та поем, 78 нарисів і статей, 53 новели, більш як 100 перекладів. Хоча за свідченнями О. Тарнавського, це були переважно передруки з раніше випущених творів¹⁵.

Активно велася робота по розповсюдженню всесоюзної і республіканської преси. Засновувалася нова періодика. На початку 1940 р. у західних областях УРСР видавалося 53 газети. Тираж обласних і районних видань становив понад 280 тис. примірників. У Львові видавалися газети «Вільна Україна», у Тернополі – «Червона Україна», у Станіславі – «Радянська Україна», у Луцьку – «Вільна праця». Всі вони були подібні

¹⁴ Історія української та зарубіжної культури / Ред. С. Клапчук, В. Остафійчук. – К., 1999. – С. 237.

¹⁵ Кошарний І. Зазн. праця. – С. 48–50.

одна до одної за своїм змістом, а також до київських і московських газет і мали інформаційно-пропагандистський характер.

Відчутними були результати радянської влади у реорганізації та створенні розгалуженої мережі культурно-освітніх закладів, які в умовах тоталітарного режиму мали виконувати роль ідеологічних центрів. Особливо це стосується розвитку бібліотечної справи. Якщо порівняти ситуацію на початку 1939 р., то на ці часи у Львівському кураторіумі нараховувалось 1382 бібліотеки з книжковим фондом 659 388 одиниць. У звіті обласного відділу народної освіти до облвиконкому в травні 1940 р. повідомлялося: «Література їх переважно антинаукова, націоналістична і зараз вилучена. Більшість бібліотек за браком книжок закрито»¹⁶. Коли ж з Радянського Союзу почала надходити література, то бібліотеки почали відновлювати свою роботу. На кінець року в західноукраїнських областях уже працювало 2189 масових бібліотек, книжковий фонд яких складав 1 472 700 книжок.

Поступово запроваджувались принципи і методи радянських музеєзнавства та архівознавства. Тимчасові управління і спеціальні ком-партійні комісії з вивчення стану музейної справи в Західній Україні і збереження пам'яток історії культури закривали деякі музеї або їхні окремі експозиційні зали. Крім того, частина музейних експонатів, фондів, архівних документів, особливо з приватних зібрань, була знищена або розкрадена через недбалість і зловживання партійних чиновників.

Постійно спостерігався мистецько-музичний «супровід» радянзації.

У жовтні 1939 р. на сцені Львівського міського театру, яким досі користувались лише поляки, у виконанні народної артистки республіки О. Петрусенко вперше залунали українські пісні. Прозвучали вони й у виконанні ансамблю української пісні і танцю.

Скрізь на головних вулицях міст лунала музика. Найбільший музичний сектор, який мав у своєму штаті змішаний хор, симфонічний оркестр з 53 музикантів, джазовий оркестр, чоловічий вокальний оркестр, працював на львівському радіо. Тут же знаходилась і багата фонотека, до якої з Політуправління Київського особливого військового округу було надіслано близько 400 платівок і магнітофонних касет із записами музичних творів. У своїх спогадах колишній диктор львівського радіо Зенон Тарнавський писав: «Якість передач, особливо музичних, була дуже висока. З нашої станції передавалися концерти класичної музики у виконанні найкращих советських музичних виконавців, як Паторжинський, Литвиненко-Вольгемут, Петрусенко, Зоя Гайдай, Донець, Гришко... Беба Притикіна, Ойстрах.

¹⁶ Ковалюк В. Зазн. праця. – С. 7.

Виступали також майстри слова, як Ужвій, Бучма, Гнат Юра, поети і письменники Рильський, Сосюра, Тичина, Корнійчук, Бажан, Малишко»¹⁷.

Велику увагу приділяла радянська влада кінофікації в Західній Україні. Завдяки чималим коштам, виділеними нею, кількість діючих тут кінодемонстраційних установок збільшилась втричі. Загальна кількість їх на кінець 1940 р. досягла 10 876. У селах демонструвались кінофільми пропагандистського спрямування «Щорс», «Чапаєв», «Депутат Балтики», «Ленін у 1918 р.» та інші. Такі акції були добре організовані і сплановані.

Наслідки радянзації культурного життя західноукраїнських земель були неоднозначними і суперечливими. Наприклад, якщо зміни в освітній політиці, в політиці в галузі охорони здоров'я, інших напрямках роботи принесли чималі дивіденди більшовицькому режимові, то такі негативні явища, як заборона викладання релігії в школах, закриття духовних закладів, ігнорування культурних потреб і мовних інтересів поляків, викликали негативне ставлення до радянської влади. Поряд із утвердженням комуністичних ідеалів руйнувались національні традиції, загальнолюдські цінності підмінювались класовими та партійними.

Західноукраїнська інтелігенція опинилась під тиском політичної цензури. Важко сьогодні однозначно оцінювати обставини та мотиви, якими керувались її представники, і що переважало в їхній позиції – політична наївність чи усвідомлення безвихідності. Лише ті, які прийняли радянську владу і працювали на засадах соціалістичного реалізму, могли розраховувати на взаємини з новою владою. Решта ж зазнавала на собі постійних утисків, які поширювались не лише на українські, а й на польські, єврейські та інші культурні осередки. Як наслідок, тоталітарний режим знайшов підтримку і серед значної частини польської і єврейської інтелігенції. Одні це робили під тиском, інші з власних переконань. Часто таку поведінку диктували моральні обов'язки перед сім'ями, іноді прагнення мати можливості для збереження національних осередків культури й освіти.

Загалом радянська влада намагалась використовувати будь-які засоби ідеологічного впливу на людей. Часто реальні факти перекручувались, інформація замовчувалась або ж просто неправдиво висвітлювалась. Практично, сувора цензура всіх повідомлень, які з'являлись на радіо, в пресі, сприяла інформаційній ізоляції від зовнішнього світу. Сталінський режим прагнув різними засобами оволодіти ситуацією в регіоні. І потрібно це було йому не для розв'язування проблем культурного розвитку краю, навіть не соціально-економічного, а насамперед для будівництва стартової площадки майбутньої експансії в некомуністичну Європу.

¹⁷ Там само. – С. 13–14.